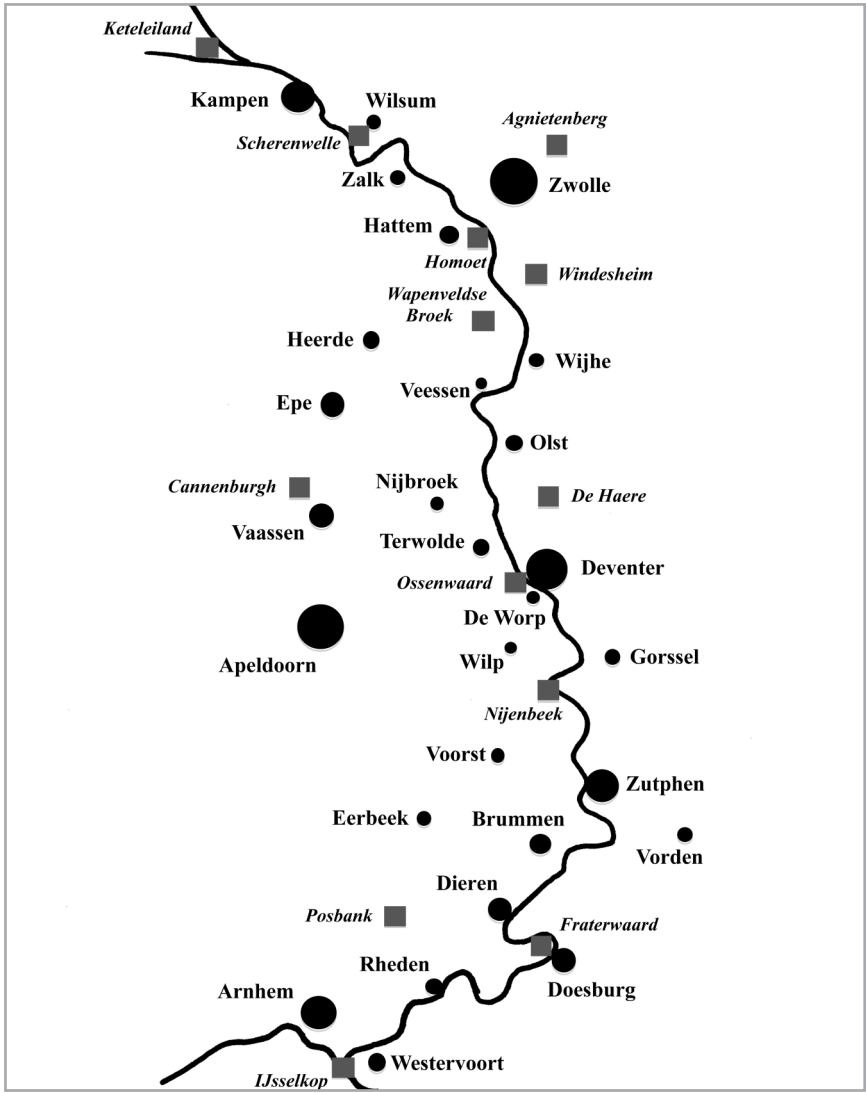

De roep van een rivier

De roep van een rivier

Op zoek naar de eigenheid van het
Ijssellandschap

Tjirk van der Ziel

Buijten & Schipperheijn *Recreatief*

Amsterdam

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt dankzij een bijdrage van IJsselID.

IJssel iD

© 2015 Tjirk van der Ziel

Vormgeving: Buijten & Schipperheijn, Amsterdam

Foto's omslag, pag. 6 en 160: Tjirk van der Ziel

ISBN 978-90-5881-875-1

Inhoud

Inleiding 7

1. Pad 16

2. Stuwwal 32

3. Bocht 46

4. Wetering 64

5. Leven 79

6. Wolk 98

7. Uiterwaard 117

8. Hart 133

Epiloog 148

Dankwoord 155

Bronnen 156

Inleiding

Over tijd, herinnering en verbondenheid

Kleikloet'n zijn we. Oeverbewoners in het oosten, dicht tegen de IJssel met in de groene uiterwaarden vette, taaie rivierklei waaraan we onze bijnaam te danken hebben. Hier ligt een pak mineraalrijk sediment uit de Eifel en de Alpen. Grijs en bruin, laag voor laag opgestapeld, van nat naar droog, van hoogwater naar schuchter plantengroei en opnieuw een overstroming. Ideaal als grasland maar vooral ook als bakmateriaal. Zo groeven generaties achtereen zich van sleuf tot sleuf en torsten brokken klei richting de steenfabrieken waar ze op een bult werden gegooid. Daar begon na het drogen het eigenlijke werk. Loswrikken, met water kneden, vaststampen in houten mallen, rangschikken in de veldoven, met turf stoken tot de gebakken klei hard genoeg was. Dan sjouwen, kantelen, stapelen. Het betekende hard bikkelen, maar de fabrieken brachten werk, en dus brood op de plank.

Mijn voorouders waren steenbakkersknechten. Een duik in het gemeentearchief leert dat ze hier al eeuwen wortelen, een begin is niet meer te achterhalen. Een oer-IJssels geslacht. In vergeelde fotoalbums en archiefbeelden schoffelen ze voorbij, in groezelige kleren en met gegroefde gelaten, de ijzeren staven en korte schoppen in de klauwen, de ruggen kromgetrokken door de zware inspanningen. Mannen in hoge laarzen of op klompen, vrouwen en meisjes 's zomers in jurken en op blote voeten. Hun beroepen dragen allang verdwenen namen: vormers, aardmakers, persers, opsnijders, opstekers, afdragers, halfwassers, kruiers, stokers, natmakers.

Zo gek was dat zware, ongeschoolde werk niet. Ooit stonden langs de hele IJssel, van Westervoort tot voorbij Kampen, meer dan vijfenzeventig baksteenovens. Overal waar goede klei lag kon je ze aantreffen: in waterrijke streken

van Zuid-Holland en Utrecht, zelfs op het platteland van Friesland en Groningen. De fabrieken waren een vertrouwd gezicht in het Nederlandse landschap. Maar de Gelderse baksteenindustrie was met veertig procent van de nationale productie veruit de grootste. Op de grote rivieren in de Betuwe en zeker op de IJssel was het vaak een drukte van belang door schuiten of stoombootjes die dagelijks werkvolk en kleihopen overbrachten. Het silhouet van dit rivierlandschap werd eeuwenlang bepaald door steenovens, bedrijfsgebouwen, schoorstenen en rookpluimen.

Romeinen brachten de techniek, maar het waren de middeleeuwse kloosters die het stenenbakken grootschaliger aanpakten. Monniken ontgonnen lager gelegen gebieden en metselden dankzij de rivierklei hun bouwwerken. Steden langs de IJssel voorzagen in eigen behoeften door stenenbakkers aan te stellen. Deze tichelaars konden een aardige duit bijverdienen door af en toe een partij bakstenen aan kasteelheren in de buurt te verkopen.

Het tichelwerk bleek een lucratieve nijverheid. Volgens de historici Jan de Vries en Ad van der Woude nam de vraag naar metselstenen en klinkers toe door de vele stadsuitbreidingen compleet met muren, torens en poorten, de overstap van houten naar stenen huizen, de bouw van forten, sluizen, dammen en kaden en het bestraten van wegen. De handel vanuit de IJsselvallei breidde zich uit tot Amsterdam, Haarlem en Utrecht; in de laatste stad werd de Buurkerk, nu het Museum Speelklok, opgetrokken met onze bakstenen. Het kon niet uitblijven, langs de rivier verrezen meer steenfabrieken: De Marsch, Randerwaard, Vlietberg, Ruimzigt, Altena, Harculo, Oldeneel, die allemaal goede nering roken en de uiterwaarden uitschraapten – er kwamen zelfs kabelbaantjes aan te pas.

De piek van de baksteensector lag begin twintigste eeuw, midden in de industriële opbouw van Nederland. Zeker twintigduizend mensen vonden er werk. Velen kwamen van heinde en ver om maandenlang bij de fabrieken in krotten te bivakkeren, of gingen ergens in de buurt wonen. Er ontstonden aparte gemeenschappen met eigen dialecten en gebruiken. Het was gebruikelijk dat hele gezinnen werkten; vrouwen en kinderen bakten en sjouwden net zo hard mee. Pas in de loop van de twintigste eeuw nam mechanisatie het zware

werk over. Dankzij hogere productie en betere kwaliteit konden veel steenbakkerijen het nog lang volhouden, maar asfalt en beton bleken geduchte concurrenten. De fut ging eruit, het land moderniseerde en langs de IJssel doofden de laatste twee fabrieken in 1993 uit. Tegenwoordig komen onze klinkers en bakstenen, muurtegels en dakpannen uit hightech tunnelovens, volledig geautomatiseerd. En keramische industrie klinkt een stuk chiquer.

Langs de IJssel zijn de steenfabrieken bijna allemaal verdwenen. De overblijfselen kregen soms een tweede of derde leven – zo ging een deel van Altena naar Amsterdam voor de restauratie van het Anne Frankhuis. Gebouwen die dankzij hun monumentale waarde verschoond bleven van de slopershamer, werden vertimmerd tot luxe appartementen, kunstenaarshallen of broedplaatsen voor jonge ondernemers. De fabrieken hebben echter een zodanig stempel gedrukt op het fysieke landschap en op onze mentale beelden, dat de roestbruine baksteen als duurzaam icoon van de Nederlandse architectuur kan gelden: een vlak land, opgetrokken uit dé grondstof van een rivierdelta.

De geschiedenis van de baksteenindustrie laat zien hoe tijdgebonden het begrip identiteit is. Wie twee eeuwen geleden zou vragen naar de eigenheid van de IJsselvallei, kwam ongetwijfeld uit op hoge schoorstenen. Ga nog verder terug in de tijd en we varen met volle zeilen door de Hanzeperiode, met bloeiende steden op de oevers. Ook dat is voltooid verleden tijd. Tegenwoordig drijven oude binnensteden en authentieke dorpsgezichten op recreatie en toerisme, de nieuwe economische motors van veel plattelandsgebieden. Identiteit lijkt niet los te staan van dynamiek en verandering waarvan we de neerslag terugvinden in het land, als een vingerafdruk met nieuwe inkt. Dat spoort echter niet met ons idee van identiteit; bij voorkeur zoeken we houvast in het verleden, naar relikwieën van een gemeenschappelijke geschiedenis. Wanneer we landschappen in verband brengen met (nationale) identiteiten worden ze bij voorkeur gezien als ruraal, met veel natuur, het liefst ergens in de periferie, en gekenmerkt door continuïteit – als contrast met de steden die zich steeds maar weer aanpassen.

Die neiging is merkwaardig. Veranderingen vallen rationeel nog wel te verklaren, maar gevoelsmatig roepen deze een onbestemd verlangen op naar een toestand die opvallend vaak overeenkomt met die van onze jeugd. Want de indrukken en ervaringen die in de kinderjaren worden opgedaan, beïnvloeden in hoge mate hoe we later landschappen waarderen. Ik woon inmiddels verderop, hoger en bosrijker, maar het is mij te veel zand en te weinig water. Menige wandel- en fietstocht trekt haast automatisch richting de glinstering van een rivier, wat vee in de uiterwaarden, het uitzicht vanaf een winterdijk, de weidse hemel erboven. Dan gaat de adem dieper, de hartslag sneller maar de tred langzamer alsof ik zo lang mogelijk van het moment wil genieten, het beeld in mij wil opslaan, de rivier bij de lurven pakken en naar huis meesleuren, want ergens sluimert een diepverstopte emotie die de laatste jaren steeds luider roffelt.

Het lijkt een universeel gegeven. Internationale studies wijzen op de kindertijd als belangrijkste periode voor de persoonlijke verbondenheid met een bepaalde plaats of streek. Buiten zijn prikkelt de fantasie, en nieuwsgierige oogjes laag boven de grond zien sneller een mierenhoop, een lieveheersbeestje op een grasspriet of een rits kikkervisjes aan een slootkant. In die kleine wereld ontvouwen zich complete minilandschapjes. Bovendien lijken alle zintuigen wagenwijd open te staan. Door het kinderspel wikkelen zich talloze onzichtbare draadjes met de omgeving, als een spin die een web weeft. Pas later komt het besef en dat gaat onvermijdelijk gepaard met weemoed als we ontdekken dat het landschap van onze jeugd niet meer hetzelfde is. Waar zijn de heggen gebleven, dat stuk bos, de weilanden, de binnendoorpaadjes, het boerderijtje in de uiterwaarden? Ingrijpende veranderingen schuren in het gemoed, als krasen op de groeven van een langspeelplaat – en zelfs dat muziekmedium is uit de tijd.

Ergens weten we: zo zit het leven nu eenmaal in elkaar. Zetten onze voorouders nauwelijks een voet buiten hun geboortestreek – een kleine cirkel van wonen, werken, familie, vrienden, ontspanning, kerkgang, winkelen – tegenwoordig ligt de wereld aan onze voeten. Met de moderniteit is de mobiliteit binnengetreden. Dat biedt ongekende mogelijkheden; we studeren, reizen en doen ervaringen op aan de andere kant van de aardbol. Daardoor hebben of

nemen we minder tijd om ons aan plekken te hechten. De Franse antropoloog Marc Augé ziet overal kenmerken van de westerse samenleving: autowegen, luchthavens, treinen, metro's, stations, winkelstraten, hotels – anonieme, inwisselbare ruimten waar geen sporen worden achterlaten. Wij zijn slechts passagiers, passanten, op doorreis. Augé noemt ze 'niet-plaatsen'. Hier spelen identiteit, relaties en geschiedenis geen enkele rol. Ze zijn juist om die reden ontworpen.

Sommigen zeggen ervan op te bloeien. Zij zijn de concrete plaats ontgroeid. Zoals stadslucht vrijmaakt, gummen zulke vergeetplekken alle persoonlijke achtergronden uit. Het lijkt erop dat een snel veranderende samenleving dwingt tot aanpassing en onthechting. Toch is er wel degelijk behoefte aan plekken om van te houden en van te genieten, constateert de bundel *Landschap in meer-voud*. Mensen ervaren dat niet het landschap hen overleeft, maar dat ze bezig zijn zelf het landschap van hun jeugd te overleven. In een onbewaakt ogenblik borrelen dan zomaar gevoelens van verlies, van gemis naar boven. We zijn wezens die ergens moeten wonen en ons thuis voelen, waar onze levensgeschiedenis is vervlochten met een vertrouwde omgeving, waar plekken onderdeel zijn van ons bestaan, waar we het landschap ons eigen hebben gemaakt. Misschien moeten we leren leven met een dubbel bestaan als kenmerk van de moderne wereld: "In hetzelfde landschap dat door onze economie en techniek wordt gevormd, gebruikt en gedeeltelijk verteerd, moeten we ook wonen en wandelen, zoeken we houvast voor onze herinneringen en ondergaan we zijn schoonheid – voor zover die ons nog rest".

Zou een optelsom van ervaringen met de IJssel door de eeuwen heen kunnen leiden tot een gemeenschappelijke identiteit? Immers, de rivier is de enige constante, in ieder geval vanaf de vroegste vermelding, uit het jaar 797, over een missionarissenkerkje bij Wichmond. Elk beeld uit het verleden knipoogt naar het heden, een momentopname die onherroepelijk verdwijnt om plaats te maken voor een ander beeld met andere figuranten en andere beroepen, telkens